

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI ÜLKESİNDE KİREÇ ÜRETİMİ ve TÜKETİMİ

Zafer KARADEMİR*

Öz

Osmanlı üretim düzeni içerisinde pek çok imalathane bulunmaktaydı. Kireç imalathaneleri de bu büyük yapının bir bölümünü meydana getiren oldukça faal birer işletme idiler. Bu çalışmada kirecin teknik özellikleri ya da mimari yapılardaki tarihsel yeri değil, onun 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisindeki konumu incelenmektedir. Gerek meskenler gibi sivil binalarda gerekse kaleler gibi askeri yapılarda ortaya çıkan kireç ihtiyacının tedariki için devlet faal bir şekilde sektörün içinde yer almaktaydı. Fiyatların ayarlanmasından, kirecin nakliyesine kadar pek çok yerde resmi makamların müdahalesinden bahsetmek mümkündür. Bu ise Osmanlı iktisat düzenindeki devletçi yapının bir tezahürüdür. İnceleme dönemi olan 18. yüzyıl aynı zamanda ciddi bir askeri-sivil yapılaşma çağı olduğundan kireç imalatında canlı bir süreç görülmektedir. Kireç kadar kireç ustaları da böyle zamanlarda çok değerli sayılmışlardır. Makale, iktisadi tarih açısından neredeyse hiç konu edilmemiş olan kirecin, üretiminden tüketiciye ulaşımına kadar geçirdiği safhaları incelemekte olup, devletin ve sivil kesimlerin düzene katkılarını, genel iktisadi yapı ve anlayışlar çerçevesinden anlatma gayreti içindedir.

Anahtar Kelimeler

Kireç, Kireçtaşı, İnşaat, Kireçhane, Nakliye

THE LIME PRODUCTION and CONSUMPTION IN THE OTTOMAN COUNTRY IN THE 18TH CENTURY

Abstract

There were many workshops in the Ottoman production order. The lime workshops which composed one part of this big structure were also too active ones. In this study, not the technical features of the lime or its place in the architectural structures were studied but the place of this valuable matter in the 18th century was investigated. The state was in the sector actively to supply the lime

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Sivas/Türkiye.
zaferkarademir58@gmail.com
ORCID No: 0000-0003-0179-4589
Makalenin Gönderildiği Tarih: 27.11.2017
Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 03.03.2018
Makalenin Yayınlandığı Tarih: 24.03.2018

necessities both in the civil buildings like homes and the military ones like fortresses. It is possible to mention the state intervene in many places like from setting the prices to transportation of the lime.

This is the manifestation of the statist structure of the Ottoman economic order. It can be seen a lively process in the lime sector because the 18th century was at the same time a serious military-civil construction century. The lime masters were assumed very valuable as much as the lime in such these times. The article investigates the stages of the lime which have nearly not been investigated in the economic history and which include from producing to reaching the consumers and the article also tries to explain the contributions of the state and civil groups to the order in the frame of general economic structures and mentalities.

Keywords

Lime, Limestone, Construction, Lime House, Transportation

GİRİŞ

Osmanlı tarihinde XVIII. yüzyılın aktif bir yapılaşma çağıdır ve bu asırdaki dönemsel mali darlıklara rağmen inşaya yönelik yapım ve onarım çalışmaları hız kesmeden devam etmiştir. Bu dönemde özellikle başkent¹ ve civarında saraylar, kütüphaneler ve çeşmeler gibi sosyal mekânlar inşa edilmiş veya onarılmıştır. Dolayısıyla bu faaliyetler yapı sektörünün canlanmasını sağlayan olumlu gelişmelerdi.² Aslında imparatorluktaki yapılar uzun süredir ya devlet erkânı tarafından ihmal edilmiş ya da savaşlar nedeniyle ilgisiz kalmıştı.³ Lale Devri'nin getirdiği barış ortamı bu açıdan değerlendirilmeye çalışıldı ve devlet daha önce savaşlar nedeniyle ihmal ettiği yapı ve onarım işleriyle daha yakından ilgilenme, bu alana mesai ve bütçe ayırma şansını elde etti. Yine savaşlarda, bilhassa Ruslara karşı yürütülen askeri harekâtlar sırasında⁴, müstahkem binalarda oluşan deformasyonlar yoğun bir yapım ve onarım faaliyetinin sürdürülmesini zorunlu kıldı.⁵ Bunlar olmasaydı bile Osmanlı yapı geleneğinde ahşaptan ayrılıp kâgir (kargir) binalara geçiş yönünde bir eğilim vardı ve fakat bu henüz gerçekleşmemiş durumdaydı.⁶ Devlet adamları, hem askeri strateji hem de estetik bakımından çağın gerisinde kalan bu vaziyetin farkındaydılar ve toprak/ahşap yapılardan taş binalara geçişin hızlanması için çaba göstermekteydiler. Bu süreçte başkent ağırlıklı olmak üzere bir hayli fazla sayıda deprem⁷ ve yangın⁸

¹ İstanbul 18. yüzyılda özellikle Batı tarzından (Barok) etkilenen yoğun bir yapılaşma dönemi yaşadı. Bu dönemde külliye halinde pek çok yapının vücuda getirilmesi imparatorluk genelinde imarlaşmanın ivme kazanmasının açık örneği sayılabilir. Yapılar için bk.: Halil İnalıcı, "İstanbul (Tarih/Türk Devri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İstanbul, 2001, s. 229.

² Bu konuda tarihçi Hammer'in kayıtları dikkat çekicidir. Yazar özellikle I. Mahmud (1730-1754) ve III. Mustafa (1757-1774) dönemlerinde kısıtlı imkânlarla rağmen imar işlerine önem verildiğine işaret ederek bu konudaki örnek notlarını paylaşıyor. Bk.: Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: 7, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 2232, 2245, 2555, 2303, 2333. Başka örnekler için: Çeşmi-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmi-zâde Tarihi*, Hazırlayan: Bekir Kütükoğlu, İstanbul, 1993, s. 53; Râşid Mehmed Efendi- Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, III, 1115-1134/1703-1722, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2013, s. 1436, 1494, 1544, 2603.; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli- Haritalı*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 2527.

³ Târih-i Râşid ve Zeyli, II, s. 1163.

⁴ 18. yüzyılda Rusya ile yapılan savaşların askeri binalara etkisi hakkında örnekler için bk.: Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*...s. 2402, 2403, 2490, 2511, 2517, 2625.

⁵ Zübeyde Güneş-Yağcı, "18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayri-Müslimler ve Kafkasya'ya Gönderilen Ermeni Ameleler", *Ermeni Araştırmaları*, Sonbahar 2002, Cilt: 2, Sayı:7, s. 44. Cengiz Orhonlu, 18. yüzyılda inşaat sektörünü, mukataa gelirleri açısından iktisadi hayatın en canlı sektörü olarak addediyor. "Şehir Mimarları", *Türkler*, Cilt: 10, Ankara 2002, s. 536.

⁶ Bu durum bazı askeri yapılarda bile geçerliydi. "Vidin kalasının dahi madde-i bünyanı esna-i har ü kitalde imece tankıyla icaletül'- vakt yapılmış türab ve ahşabolub...". Târih-i Râşid ve Zeyli, II, s. 1153. Kayıt Hicri 1131 (Miladi 1718/1719) tarihlidir.

⁷ Çağın müellifleri imparatorluk coğrafyasındaki depremleri kaydetme konusunda mahirdirler. Birkaç örnek zikretmek gerekirse; Hicri 1114 Denizli depremi: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vakayıât*, Tahlil ve Metin İnceleme (1066-1166/1656-1704), Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 72. İstanbul için ayrıca bakınız: *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 1164.

⁸ Yangınlar her devirde olduğu gibi bu asırda da tebaanın mağduriyetine yol açtı. Özellikle başkent halkı bundan çok muzdaripti. Yüzyıla ait örnek dönem vakanüvislerinin kayıtlarında bolca yer almıştır 18. yüzyıl İstanbul yangınları için bakınız: Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı*

felaketinin de yaşanması nedeniyle mevcut yapılar ya zarar gördü ya da tamamen yıkıldı. Bu nedenle ortaya çıkan yeni yapılanma ihtiyacı, inşaat faaliyetlerinin canlanmasını sağlayan diğer gelişmelerdendir.

Yoğun ve yeni bir yapılaşma hamlesi ihtiyacını ortaya koyan bu gelişmeler, hiç kuşkusuz inşaat malzemelerini üreten ve tüketen kesimler için de müspet gelişmelerdi. Bina yapımı alanında faaliyet gösteren kesimler bu gelişmeler nedeniyle pek çok inşaat malzemesine ihtiyaç duydular. Bu malzemeler içinde en çok talep görenler arasında elbette kireç de vardı. Bilindiği üzere tarihsel yapı malzemesi olarak kullanılan kireç ve harçları, çok eski devirlerden beri binalarda taş, tuğla gibi malzemeleri bir arada tutan vazgeçilmez bağlayıcılardandır.⁹ Öyle ki insanoğlunun M.Ö. IV. bin yıl gibi çok eski dönemlerden itibaren kireci bu özelliği için kullanmaktadır.¹⁰ Yine Mısır piramitlerinin yapımında, Yunan ve Roma İmparatorluğu döneminde çeşitli binaların inşasında kireç kullanıldığı da ifade edilmektedir.¹¹

Bahsedildiği üzere oldukça eski tarihlerden itibaren insanların hayatında yer edinen kireç, Osmanlılar dönemine gelinceye kadar yapılara katkısı ve kullanım alanının artması bakımından inşaat sektörünün temel metalleri arasına girmiştir. Dolayısıyla bu gelenek Osmanlılarca da devam ettirilmiş ve onlar da yapılarında genelde kireç harçları kullanmışlardır. Öyle ki kuruluş döneminden itibaren mimarlar pek çok kireç/kireçtaşı çeşidinden istifade etmişlerdir.¹² Bu durum ilerleyen asırlarda da devam etmiş; mesela XVIII. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarının bir kısmını gezen İsveçli doğa bilimci ve gezgin Hasselquist, değişik renk ve türde bol miktarda kireçtaşının varlığını gözlemlemiştir.¹³ Kireçtaşının kesilme ve şekillendirilmesinin kolaylığı ile birlikte Osmanlı ülkesinde bolca bulunması, Anado-

Metin), Hazırlayan: Mesut Aydınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 42, 153, 256, 569; *Çeşmi-zâde Tarihi*, s. 10, 14, 29.

⁹ Özlem Çizer-Hasan Böke- Başak İpekoğlu, "Bazı Osmanlı Dönemi Hamam Yapılarının Kubbe ve Duvarlarında Kullanılan Kireç Harçlarının Özellikleri", <http://yapkat.com/images/Malzeme/Dosya/7308008074760670391321182.pdf>, s. 1. (09.08.2017)

¹⁰ Hasan Böke, Özlem Çizer, Başak İpekoğlu, Elif Uğurlu, Kerem Şerifaki, Gülcen Toprak, "Characteristics of Lime Produced From Limestone Containing Diatoms" *Construction and Building Materials*, 22 (2008), s. 866.

¹¹ Tayfun Çiçek, "Kireç ve Kullanımı, 3. Endüstriyel Hammaddeler Sempozyumu, Bildiri Kitabı, 1999, Ed: H. Köse, M. Tanrıverdi ve V. Arslan, İzmir, s. 184. Şuradan ulaşılmıştır. https://www.researchgate.net/profile/T_Cicek/publication/269390498_Kirec_ve_Kullanimi/links/548825390cf268d28f0747ba.pdf (13.11.2017)

¹² Osmanlıların kuruluş dönemi yapılarında kireç kullanımının örneklerine dair bakınız: John Freely, *A History of Ottoman Architecture*, Southampton 2011, s. 42, 187; Cazibe Zeynep Oğuz, *Evaluation of Masonry Wall Materials of Byzantine and Early Ottoman Periods in Istanbul*, İstanbul Technical University Institute Of Science And Technology, Master Thesis, İstanbul 2009, s. 87.

¹³ Örnekler için Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant in the Years 1749, 50, 51, 52*, London 1766, s. 127, 128, 154, 171. Seyyah özellikle Doğu Akdeniz (Kıbrıs, İsrail) coğrafyasındaki büyük kireç taşı kaynaklarını anıyor. Ancak 1760-1767 yılları arasında Kıbrıs'ta Tuskan Konsolosu olarak bulunan Giovanni Abbe Mariti'nin, kireci, "Kıbrıs'ta bol bulunan maden ve taşlar" arasında saymaması ilginçtir. Abbe Mariti, *Travels Through Cyprus, Syria and Palestine With A General History of the Levant*, Volume 1, Dublin 1792, s. 17, 18.

lu'da tarihsel süreçte yoğunlukla kullanılan bir inşa malzemesi olmasını sağlamıştır.¹⁴

Kireç sade olarak kullanıldığı gibi başka karışımlarla da güçlendirilebilmekteydi. Örneğin Osmanlı inşa endüstrisinde kum¹⁵ ve saman¹⁶ ile kireç karışımlarından yararlanılmaktaydı. Ayrıca *horasan harcı* diye bilinen, tuğla tozu veya kireçten yapılmış harç¹⁷ da binaların duvar veya sıvalarında sıklıkla tercih edilmiştir.¹⁸

Kireç sönmüş halde inşaatlarda harç ve sıva yapımında bağlayıcı etkisi için kullanıldığı gibi badana yapımında da sıklıkla tercih edilmiştir.¹⁹ Öyle ki yapıları kireç ile badana yapma yöntemi zengin-fakir²⁰ her kesim tarafından uygulanmaktaydı.²¹ Bu önemli malzeme ayrıca kaplama, sıva, söve (kabartma, çerçeve) ve boya malzemesi şeklinde farklı amaçlarla yapım ve onarım çalışmalarında kullanılmaktaydı. Bu sebeple kireç, yapıların tavan, taban, kolon, duvar gibi neredeyse tüm birimlerinde kendisinden faydalanan bir malzemeydi. Ayrıca sadece mesken türü binalarda değil çeşme, köprü, su yolu²² veya su kemerleri²³ gibi pek çok yapıda kireç fazlaca yer edinen inşaat malzemelerindendi. Kireç yüzey koruyucusu olarak da inşa malzemeleri listelerinde sıkça görülmüştür. Özellikle sönmüş kireç ahşap budaklar üzerine sürülerek dolgu malzemesi olarak inşa sektöründe sağlam bir yer edinmiştir.²⁴ Yine çatılardaki birleştirici mahya oluklarda yer alan kire-

¹⁴ Dal-Öcal, "Limestone In Islamic Religious Architecture...", s. 30.

¹⁵ Bu karışımın duvarlarda kullanımına dair örnek için bakınız: İsmail Aytaç, "Kömürhan", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 20, Ankara 1988, s. 251.

¹⁶ Yılmaz Önge, "Konya'nın Meram Mesiresindeki Mimari Bir Manzume", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 10, Tıpkıbasım, Ankara 2006, s. 380.

¹⁷ İhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı - Milliyet Yayınları, İstanbul 2011, s. 513. Bu yüzden kiremitahaneler ile kireç fırınlarının bazen aynı yerlerde açılması tesadüf olmasa gerekir. Mesela Edirne ve çevresinde olduğu gibi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Saray Maliye, Dosya No: 155, Gömlek No:7758, Hicri Tarih: 29 Safer 1172, Miladi Tarih: 1 Kasım 1758. Bundan sonra BOA, C.SM, 155/7758, 29 Safer 1172, 1 Kasım 1758.

¹⁸ Horasancı esnafı harç karıcılar ve hazırlayıcılarıdır. Bunlar aynı zamanda kireç yakan esnaftan yaktıkları kireçleri alan kimselerdi. BOA, C.BLD. 14/663. Onların da esnaf teşkilatı vardı ve gedik sistemi içinde faaliyetlerine devam etmekteydiler. Örnek için bk.: BOA, Hat, 195/9728, 29 Zilhicce 1206, 18 Ağustos 1792.

¹⁹ Çiçek, "Kireç ve Kullanımı", s. 191.

²⁰ 18. yüzyılın hemen başında Osmanlı ülkesini gezen botanikçi ve seyyah Tournefort, Topkapı Sarayı ile Edirnekapı arasında bazı önemli zevatın kireç, kum ve kesme taştan yapılmış evlerini görmüştü. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 17.

²¹ Elbette inşa süreçlerinde kireç kullanılmadan, başka malzemelerle de harç yapılmaktaydı. Mesela suya dayanıklı olması bakımından olsa gerek, Mimar Sinan tarafından yapılan Büyükçekmece Köprüsü'nün temelinde kireç harç kullanılmamış, taşlar eritilerek kurşunla birbirine bağlanmıştır. Erdem Yücel, "Büyükçekmece'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 9, Tıpkıbasım, Ankara 2006, s.98

²² İbrahim Ateş, "Vakıf ve Vatan Savunması", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 20, Ankara 1988, s.179. Kireç ile zeytinyağının karıştırılıp dövülmesiyle meydana getirilen ve lök (lökün) denilen macun, su yollarını imar edenlerin kullandığı içeriklerdendi. Bu macun künklerin birleştiği noktaya sürülerek sızıntının engellenmesi sağlanıyordu. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 370.

²³ Eğriboz (Yunanistan) kalesinin su kemelerinin 1703 yılındaki genişletilme çalışmalarında tuğla, lökün ve zeytinyağı ile birlikte kireç kullanılmış ve bu tedariklerin 65 bin akçelik masrafı, bölgedeki gebran cizyesinden karşılanmıştı. BOA, AE.SMST.II, 104/11270, 9 Rebiülevvel 1115, 23 Temmuz 1703.

²⁴ Reha Günay, *Geleneksel Ahşap Yapılar Sorunları ve Çözüm Yolları*, Birsan Yayınevi, İstanbul 2002, s. 49.

mitlerin birbirine tutturulmasında kireç harçlar büyük fayda sağlamaktaydı.²⁵ Osmanlı mimarisinde tuğlalar arasındaki açıkların birbirine kaynaştırılması amacıyla da kireçten faydalanılmıştır.²⁶ Kirecin çok rağbet gören bir inşaat malzemesi olmasının bir başka sebebi de mikrop öldürücü özelliğidir. Bu nedendir ki Selçuklu ve Osmanlı asırları boyunca şifahanelerin inşasında pek çok kez kullanılmıştır.²⁷ Yine ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin anlatımına göre; kireç tiftik elde etmek için kullanılmaktaydı. Bu amaçla küllü su ve kireç karıştırılarak bir karışım elde edilir, bu karışım vasıtasıyla tiftik keçilerinin tüylerinin dökülmesi sağlanırdı.²⁸ Bu şaşırtıcı geleneğin incelenen yüzyılda da sürdürüldüğü söylenebilir. Zira 18. asırda tabakhanelerde kireç çukurlarına yatırılan derilerin tüylerinden arındırılması işlemi de gerçekleştiriliyordu.²⁹

KONUNUN KAPSAMI VE KAYNAKLAR

Buraya kadar genel hatları çizildiği üzere gerek tarihsel süreçte gerekse Osmanlı mimarisinde yapıların temel harçlarından biri kireç idi. Ancak bu önemli metanın ham olarak temininden üretimine kadar geçirdiği aşamalara, üretici ve tüketicilerin kimliğinden ücretlerin nasıl tayin edildiğine kadar pek çok konu henüz incelenmiş değildir. Resmi ve sivil üreticilerin yoğunlaştığı bölgeler, bunların ürünlerini ne şekilde tüketiciye ulaştırdıkları gibi ayrıntılar da bu güne kadar karanlıkta kalan noktalar arasında sayılabilir. Yine Osmanlı üretim/tüketim sisteminde devletin çok bilinen müdahaleci tavrının bu alandaki yansımaları araştırmacıların ilgisinden uzak kalmış görünmektedir. Doğrusu daha geniş zaviyeden bakılacak olursa; kiremit-hanelerden camhanelere, şişehanelerden marangozhanelere Osmanlı inşaat sektörünün alt birimlerinin çalışma yöntemleri ve iktisadi yapıdaki yerleri neredeyse hiç incelenmemiştir.³⁰ İmparatorluk yapılarındaki kireç ve diğer metaların kullanımına dair literatür daha çok sanat tarihçiliğinin ve mü-

²⁵ Günay, age., s. 112.

²⁶ *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî*, Editör: Selman Soydemir, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011, s. 386. Bu eser 1872 yılında Umur-ı Nafia Nazırlığına hazırlanmıştır.

²⁷ Kamil Şahin, "Konya Kadı İzzeddin Mâristân-ı Atik (Hastanesi) ve Sultan Âlaaddin Keykubat Dârü'sşifâsı", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, Ankara 2007, s. 107.

²⁸ Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 2011, s. 226.

²⁹ Edirne'de Hicri 1160 (Miladi 1747/1748) senesi resmi kireç hâsılâtının bir kısmının debbağhaneye teslim edildiği gözleniyor. *BOA, C.M.L., 687/28187, 29 Ramazan 1160, 4 Ekim 1747*. Aynı yıla ait kireç hasılâtının ücretle verildiği kimseler arasında keresteci, kirişçi, kayıkçı, abacı, meyhaneci, hamamcı gibi değişik esnaf gruplarının yer aldığı da görülmektedir. Bunların çuvalar dolusu kireci ne amaçla tedarik ettikleri tam anlaşılmasa da, içlerinde kirişçi ve keresteci gibi birden fazla üyesi olan esnafın, kendi meslekleri ile alakalı olarak kireç kullandıkları söylenebilir. Kirişçilerin bağır-sakların terbiye edilmesinde, kerestecilerin ise yapı malzemelerinin dolusu ya da badanasında kireç tercih ettikleri düşünülebilir.

³⁰ Söz konusu imalathanelerin Osmanlı iktisadi yaşamındaki yeri, bu çalışmanın da içinde bulunduğu bir seri çalışma halinde tarafımızdan hazırlanmaktadır.

hendislik/kimyagerlik disiplinlerinin bakış açısıyla oluşturulmuştur.³¹ Hal böyle olunca yukarıda sıralanan problemlere iktisat tarihi cephesinden bakılmamış, bu hususta arşiv malzemelerine dayalı çalışmalar yapılmamıştır.³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan askeri ve iktisadi içerikli belge ve defter grupları bu alana dair önemli tespitlerin yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Kireç üretimi ve tüketimi süreçlerinde uygulanan metotlar ve kireççi esnafının uyması gereken kurallar da bu arşiv malzemelerinin desteği ile bir nebze olsun aydınlatılabilmektedir. Arşiv belgeleri özellikle üretim merkezlerinin nerelerde yoğunlaştığı, ürünlerin ihtiyaç bölgelerine taşınması aşamaları ve bunların zorluklarının üstesinden nasıl gelindiği, fiyatların ne şekilde seyrettiği gibi mevcut çalışmalarda pek bahsedilmeyen bilgilere ulaşılmasını da sağlamaktadır

Çalışmada kullanılan arşiv malzemelerinin ağırlıklı olarak saray ve ordu ile alakalı olması, hiç şüphesiz devletin sektördeki rolünü gereğinden fazla büyütme riskini beraberinde getirmektedir. Buna rağmen, en azından elde edilen arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, resmi ihtiyaçların sektörün biçimlenmesinde çok ciddi rol oynadığı söylenebilir. Bu kapsamda kireç üretim ve tüketimini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen resmi müdahalelerin sektörü ne yönde etkilediğine dair veriler ve değerlendirmeler de makalenin temel problematiklerindedir. Padişah, hanedana bağlı selâtin yapıları, saray ve ordudan oluşan resmi unsurların ihtiyaçlarının sektöre ne yönde etki ettiği de cevabı aranan sorulardandır.

XVIII. YÜZYIL OSMANLI EKONOMİSİNDE KİREÇ SEKTÖRÜ OSMANLI KİREÇÇİ ESNAFI VE KİREÇHANELER

Osmanlı geleneğinde kirecin toz haline getirilmeden önceki temel hammaddesi kireçtaşı idi.³³ Özellikle III. Selim devrinden (1789-1807) itiba-

³¹ Örnekler: Murat Dal-Ali D. Öcal "Investigations on Stone Weathering of Ottoman Architecture: A Kırklareli Hizirbey Kulliyeh Case Study", *Paripex - Indian Journal of Research*, Volume : 2, Issue : 11, Nov 2013, ss. 1-6; Murat Dal- Ali D. Öcal, "Limestone In Islamic Religious Architecture: Istanbul And Turkish Thrace", METU (Middle East Technical University), *JFA (Journal Of The Faculty Of Architecture)*, 2013/1,(30:1), ss. 29-44; H. Hale Kozlu, Kayseri Yöresindeki Tarihi Harçların Karakterizasyonu ve Onarım Harçlarının Özellikleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2010; Adem Solak, "Denizli Yöresindeki Osmanlı Dönemi Tarihi Yapılarında Kullanılan Harçların Özellikleri", 5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu, *Bildiri Kitabı*, C. 2, Erzurum 2015, ss. 361-374; Özlem Çizer, Investigation Of Lime Mortar Characteristics For The Conservation Of The Ottoman Baths In Seferihisar-Urula Region, Unpublished Master Thesis, İzmir Institute of Technology , İzmir 2004; Elif Uğurlu, Characterization Of Horasan Plasters From Some Ottoman Baths In İzmir, Unpublished Master Thesis, İzmir Institute of Technology , İzmir 2005. Kireç ile maliye arasındaki bağa dair değerlendirmeler için: Fethi Gedikli, "Osmanlı Şirketleri", *Osmanlı*, C. 3, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 433-442.

³² Oya Şenyurt tarafından hazırlanan ve Osmanlı taşçı esnafını konu edinen çalışma, alana dair nadir örneklerden biridir. "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Taşçı Örgütlenmesi", *METU Journal of Faculty of Architecture*, 2009/2, s. 103-122.

³³ Bununla beraber kireç taşı dışında mermerden de kireç üretildiği bilinmektedir. 1735 yılının sonbahar aylarında Topkapı Sarayı'nın bazı birimlerinin tamirinde kireç taşlarından elde edilen ürünle beraber "mermer kireci" de kullanılmıştır. *BOA, TS. MAD, D. 803/5*. Yine bir kayıttan, saraya ait bir yapıya, muhtemelen sadrazamın konağına, harem dairesinin

ren kirecin çimli toprakla karıştırılarak bugünkü çimentonun ilk örneklerinin sağlanması bu değerli metanın önemini artıran unsurlardan olmuştur.³⁴ Kireç taşlarının doğadan temin edildiği gibi ham şekilde kullanılabilmesi mümkün olmadığından bir dizi fiziksel ve kimyasal işlemlerden geçirilmesi gerekir. Bunlardan ilki doğadan zorlukla temin edilen³⁵ kireç taşlarının kırılmasıydı. Bu işlem basit gibi görünse de ayrı bir uzmanlık alanıydı. Bizzat devlet, özellikle kendi ihtiyaçlarının karşılanması süreçlerinde kireç taşı kırıcılarına ihtiyaç duymaktaydı. 1734 yılında Sünne Boğazı'ndaki kalenin tamiri için gerekli taşların kırılarak yakılmaya hazır hale getirilmesi için İsakçı (Boğdan)'dan kırıcılar getirilmesi³⁶ bu işin herkes tarafından kotalanmadığını gösterir. Bu örnekte de görüldüğü gibi kireçtaşları uzman işçiler tarafından ufalandıktan sonra yüksek sıcaklıktaki kireçhanelerde (fırınlar da) yakılırdı. Böylece sönmemiş kireç elde edilir, daha sonra suyla karıştırılarak sönmüş kireç şekline getirilen malzeme, inşaatlarda kullanılacak kıvama ulaşmış olurdu.³⁷

Osmanlı ekonomisinde kireç üretimi ile ilgilenen esnaf ve onların imalathaneleri (kireçhaneler) hakkında en derli toplu bilgiler hiç kuşkusuz İstanbul kaynaklı olanlardır. Sayı ve cüsse bakımından en büyük ve en çok mimari yapıyı barındıran kent olarak İstanbul, hemen her alanda görüldüğü gibi kireç üretimi ve tüketimi konusunda da öncü rolünü üstlenmiş gibidir. Şehri hammadde bakımından besleyen semtlerden birisi Kireçburnu (Sarıyer) olarak adlandırılmıştır.³⁸ Bu çalışmaya göre erken bir tanıklık sayılsa da, Evliya Çelebi'nin kendi döneminde (XVII. yüzyıl ortaları) başkentte 55 kireç ocağında 500 neferin çalıştığını haber vermesi³⁹ kentin kireç imala-

eklenmesi sırasında memmer kirecinin kullanıldığı anlaşılıyor. BOA, D.BŞM.BNE.d, 15984.0002/6, *Gurre-i Zilkade 1187, 14 Ocak 1774*. Bu örneklerle dayanarak ve diğer yapılarda söz konusu kireç türünün yer almamasına bakarak, memmer kirecinin daha çok mali açıdan güçlü binalarda kullanıldığı ve kalite bakımından daha üstün olduğu ifade edilebilir.

³⁴ Oya Şenyurt, "III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis Ve Kale Tamirleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII / 2, 2013, s. 516.

³⁵ Kireç "sengistan (taşlık) ve kuhistan (dağlık) mahallerden" elde ediliyordu. *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 1579.

³⁶ BOA, C.ZB, 55/2741.

³⁷ Çiçek., "Kireç ve Kullanımı", s. 191.

³⁸ Bu bir sanı olup bu konuda netlik yoktur. Bölgenin Osmanlı döneminde aldığı Kireçburnu adının, karşı yakadaki kireç ocaklarından ya da buradaki kireç iskelesinden geldiği yönündeki bilgiler vardır. Örneğin İnciyan şu ifadeleri kullanmaktadır: "Boğaz'ın Rumeli sahilinin altıncı burnu, Kireçburnu'dur. Burası, basit adına rağmen kuzey rüzgarına açık serin ve çok güzel bir sayfiye yeridir. Kireçburnu adı, karşı sahilde bulunan kireç ocaklarından dolayı verilmiştir" P.Ğ. İnciyan, *18. Asırda İstanbul*, Tercüme: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1976, s. 119. Ancak kimi araştırmacılar bu bilginin henüz doğrulamadığını ifade etmektedir. Bkz: Ayşe Hür, "Kireçburnu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 26. Bir başka tanımla, bölgenin şimdiki adının Kerez (Gürz) Burnu'ndan mı, yoksa Osmanlı döneminde burada bulunduğu sanılan kireç ocaklarından veya kireç iskelesinden mi geldiği kesinlik kazanmamıştır. Ayşegül Yenen- Mehmet Yenen, "Yer Adları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 499. Ayrıca Tophane yakınlarında da Kireçkapısı isimli bir muhit bulunmaktaydı. Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 36.

³⁹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 339. Evliya ayrıca yağlı kireççi (90 dükkân/600 nefer), mermer kireççi (40 dükkân/ 100 nefer) ve taş kireççi (7 dükkân/ 50 nefer) esnafını da kaydetmektedir. Aynı yer.

tında kendine yetme çabasının bir yansımasıdır. İstanbul'un darlık sıkıntılarına maruz kalmaması adına bolca açılan kireç fırınları, özellikle Beykoz çevresinde yoğundu. Umur Yeri (Beykoz), Karacaburun, Sultaniyye, Çubuklu ve Çenkâr isimli köylerde ve Hazinedar Çiftliği (Güngören) bölgelerinde kireç yakma fırınları bulunmaktaydı.⁴⁰ 1762 yılına ait bir devlet kaydına göre, başkentte sadece Yoros (Beykoz) nahiyesine bağlı boğaz içinde (kenarında) 20 adet kireç fırını çalışıyordu.⁴¹ Bunlar kireç yakma işiyle uğraşmaktaydılar ve ardından yakılmış kireçleri taliplerine satmaktaydılar. Yine Eğrikapı civarında kireç kuyuları vardı ve buralara yakılmış taş kireçler depo edilmekteydi.⁴²

“Esnaf-ı mimar” zümresi içinde sayılan ve bilhassa İstanbul özelinde “neccârân ve buna tabi ehl-i hiref” grubu arasında yer alan kireç yakıcılar⁴³, “kireç hırfeti” şeklinde anılacak derecede fazla sayıdaydılar. Müslüman ustalar yanında zimmî reaya da bu sektörde hayli mahir idiler⁴⁴ ve onlar kimi zaman esnaf kethüdalığı görevini üstlenmekteydiler.⁴⁵ Ayrıca Sultan III. Mustafa tarafından 1773 yılında ilan edilen bir fermanla İstanbul'da lonca örgütlerini kuran Bulgar kireç ustalarının başkent ve çevresinin taş, kiremit ve kireç işlerini yapıyor olduklarını öğrenmek⁴⁶ kireççi zümrelerinin bir hayli zengin kökenleri olduğunu göstermektedir.

Başkent için konuşulacak olursa; kireç sektörünün idaresinde sarayın belli bir ağırlığı olduğu söylenebilir. Topkapı Sarayı memurlarından kireççibaşılar, sarayın kireç sorumlusu olup Hassa mimarlığına bağlı görev yapmaktaydılar.⁴⁷ Mimarbaşının teknik nezareti yanında şehremininin de kontrolü vardı. Nitekim şehreminlerinin emrinde su nâzırı, kireççibaşısı, ambar müdürü, ambar kâtibi, sermîmâr ve tâmirat müdürü gibi görevliler çalışmaktaydı.⁴⁸ Kireççibaşılar aynı zamanda imalathanenin mültezimliği

⁴⁰ Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda...*, s. 172. Kireç fırını sahipleri bu işletmelerin vergisi olarak yıllık düzende bostancıbaşına 500'er akçe ve kireççibaşına 12 biner guruş vermekteydiler.

⁴¹ BOA, AE. SABH. I, 26/2034. Çenkar 2, Çubuklubağçesi 6, Sultaniye 2, Tekfur 2, Umuryeri 7, İstinye berisinde 1 şeklinde dağılmışlardı. Topkapı haricinde Cizyedar Çiftliği'nde de kireç ocaklarının olduğu anlaşılıyor. Bakınız: BOA, C.BLD, 11/532.

⁴² BOA, D.BŞM. BNE, 15968/3.M. 1768/1769.

⁴³ Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s. 9.

⁴⁴ BOA, C.BLD, 14/663, M. 1759. Aralarında az da olsa Müslüman kireç yakıcıların yer aldığı ve gayrimüslim tebaanın ağırlıkta olduğu Hatvan Kalesi'ni tamire giden kireç yakıcıları için bakınız: BOA, MAD, 16/19/6, 28 *Cemaziyelahir 1138,3 Mart 1726*. Yine sadrazamın konağının 1756 yılındaki tamerinde görev alan sekiz kişilik kireççi esnafının tamamı gayrimüslim reayadan müteşekkildi. BOA, C. DH, 131/654. Aslında Osmanlı geleneğinde gayrimüslimlerin inşa işlerinde öteden beri kullanıldığı söylenebilir. Örneğin Süleymaniye Camii'nin inşasında görev alan amelelerin hemen yarısı gayrimüslimlerden oluşuyordu. Orhonlu, “Şehir Mimarları”, s. 530.

⁴⁵ Örneğin 1759 yılında başkentte Yoros (Beykoz) bölgesindeki kireç esnafının kethüdası bir zimmî idi. BOA, C.BLD, 11/532. Yine aynı sıralarda yigitbaşılık görevi Manas isminde birisindedi. BOA, C.BLD, 14/663.

⁴⁶ Ahmet Hezarfen, “Bulgartar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt:2, Kültür Bakanlığı ve Tanh Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 331.

⁴⁷ İlhan Yerlikaya, “Tanzimattan Önce Osmanlı Devleti'nde Belediye Hizmetleri”, *Osmanlı*, Cilt: 6, Ankara 1999, s. 135.

⁴⁸ Yerlikaya, *Tanzimattan Önce Osmanlı...*, s. 136.

görevini de ifa etmekte olup bostancı haseki ağalarından seçilirlerdi.⁴⁹ Bu kişilerin iş alanları sadece şehir içinde sınırlı kalıyormuş gibi görünse de görev ve yetkileri gerçekte daha geniş alanları kapsamaktaydı. Zira sarayın (padişahın, hanedanın ve merkez ordusunun) ülke geneline yayılan birimlerindeki kireç talepleri, hemen her metada olduğu gibi, merkez bürokrasinin sorumluluğu kapsamındaydı. Bu manada mesela kireççibaşılar çeşitli yerlerde faaliyette olan kireçhanelerin işleyişinden mesuldü.⁵⁰ Kireççibaşılar ayrıca suyolları başta olmak üzere İstanbul'un su sistemlerinin de düzenli işleyişinden sorumlu olan ekiptendi.⁵¹ Onlar normal görevleri dışında başka alanlarda da görevlendirilmekteydi. Örneğin bu kişiler, 18. asrın ortalarına ait kayıtlara göre, Yalakabad (Yalova) Kazasında kayıkhaneye kürekçilerinin korusundaki Dağ Hamam'ına her yıl Ağustos ayında geçici olarak tayin olunmaktaydılar. Kireççibaşılarının görevleri bu dönemlerde hamama şifa için gelen hastalara nezaret etmek ve eşkiyanın bölgeye sızmasını engellemektir.⁵² Özetle kireç tedariki açısından Osmanlı düzeninde hiyerarşi yukarıdan aşağıya şu şekildeydi: Şehremini- Hassa Baş Mimarları-Kireççibaşı-Cassâs (Kireççiler).⁵³ Tabii özel durumlarda bina eminleri⁵⁴ de bu listede yer alıyordu.

Merkeziyetçi devlet yapılanmasının bir tezahürü olarak, İstanbul'a gelen her cins inşaat malzemesinin vasıflarını tespit etmek ve kireç ocaklarını kontrol etmek ise hassa mimarlarının vazifelerindendi.⁵⁵ Zira sarayın çeşitli dönemlerde ortaya çıkan kireç ihtiyaçlarının giderilmesinde işini şansa bırakmayan devlet, bazı bölgelerin reayasını özel olarak bu işle vazifelendirmiş ve aynı kireç ödemelerinin aksamaması için imparatorluk geleneğinin çok iyi işleyen diplomatik uygulamalarını burada da hayata geçirmiştir. Aynı gayeyle ocaklık sisteminin kullanılması da merkezi idarenin finansal konularda farklı yöntemleri kullandığını gösterir. 1765 yılında saray, leva-

⁴⁹ Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, Cilt: 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 1425. Bostancı hasekilerinin iltizamı içinde yer alan kireç emniyetinin ayrıca aidatı da vardı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 476.

⁵⁰ Evliya Çelebi, Hereke-İznik arasında Kireç İskelesi menziline gördüğünü ve kireççibaşı nezaretinde işleyen bu kireçhanenin İstanbul'un ihtiyacının karşılanması için bölgedeki dağlardan hammadde temin ettiğini haber veriyor. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, s. 139. Bu meşhur 17. yüzyıl şahidinin tespitlerinin incelenen yüzyılda da değişmediği kabul edilebilir.

⁵¹ Necdet Sakaoğlu, "Hassa Mimarlar Ocağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 12.

⁵² BOA, C.SH, 17/820, M. 1756.

⁵³ Can M. Hersek, "Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, Ocak 1990, s.44.

⁵⁴ Bina eminlerinin inşaat işlerindeki görev ve sorumlulukları hakkında bakınız: Oya Şenyurt, "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında "Binâ Emniyeti", *METU (Middle East Technical University) JFA (Journal Of The Faculty Of Architecture)*, 2008/2 (25:2), s. 151-169.

⁵⁵ Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 1963, s. 75.

zımatı arasında olan toz kirecin bir kısmını Avlonya sancağındaki Ergiri kazasına bağlı Taksatlı köyünden temin etmekteydi. Yıllık dönemlerle ödemesi yapılan bu kireç aslında köylülerin ocaklık kapsamındaki aşar vergisinin karşılığıydı.⁵⁶ Zira bu gelir kalemi şehremini ambarı ocaklığı kapsamındaydı. Hiç kuşkusuz başkent dışında da canlı bir kireç sektörü vardı ve taşrada da fırınlarda kireç yakma işlemi gerçekleştiriliyordu.⁵⁷ Bu yanma esnasında kirecin içerisindeki karbondioksit ve nem gibi uçucuların temizlenmesi aşamalarında kireç yakıcı ustaları rol almaktaydı.⁵⁸ Geleneksel olarak kireç yakıcılar yakım için çalı ya da odun kullanmaktaydılar ve bu amaçla piyasadan mutat olarak çalı temin etmek durumundaydılar.⁵⁹ Özellikle ziraat dışı dağlık alanlardan toplanan çalılar, üreticiler tarafından satın alınıyordu. Kireç fırınlarının bu malzemeyi tedarik edememesi kapatılmaları anlamına geliyor ve bu tehlikeyle karşı karşıya gelmemek için bir seri tedbir alınıyordu. Çalı kökleri bir sonraki sene için saklanırken piyasadaki çalı tedarik kaynaklarının başka alıcılara yönelmesine engel olunması gerekiyordu. Bu rutin dışı alıcılar arasında kömürcüler en başta gelenleriydi. Birdenbire ortaya çıkan böyle sürpriz taliplerle mücadele kuru kuruya yürütülüyor, onların araya girerek kireç üreticilerinin tedarik listesindeki çalıları haksız yollarla temin edememeleri için bazen teminat vermeleri gerekiyordu ve bu resmi kayıtlara geçiriliyordu.⁶⁰

Askeri ihtiyaç listelerinde de yer alan kirecin, yakımı için de otlar kullanılıyordu, ancak sadece bununla idare edilmesi kolay değildi. Bu anlamda ordunun levazımı için toplanan kireçlerin yakımı esnasında büyük odunlar kullanılması gerekiyordu ki bu da ciddi tedarik kalemlerinden biriydi.⁶¹ Dolayısıyla daha büyük kireçhanelerde ya da hızlı ve bol miktarda üretim gerektiren süreçlerde çalılar yerine odunların kullanıldığı ifade edilebilir. Bu ise bir başka sektör olan odunculuğun gelişmesini sağlamıştır. Bunlara ek olarak kireçhane işletmecilerinin yakım işleminde pek akla gelmeyecek kaynakları da kullandıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Şam bahçelerinde üretilen zeytinin çekirdekleri bölgedeki sabunhane ve kireçhanelerde yaka-

⁵⁶ BOA, C.SM, 62/3150, M. 1765.

⁵⁷ Edirne ve çevresinde ki kazalardaki (Dimetoka, Uzuncaabad-ı Hasköy gibi) köylerde de kireç yakan fırınların olduğu anlaşılıyor. BOA, C.SM, 29 *Safer* 1172, 1 *Kasım* 1758. Hasköy, aynı zamanda kireçtaşı da ihraç eden bir bölgeydi. Saraya ait bazı binaların ihtiyacı için 6 bin kantar gibi yüklü bir miktarda kireç taşının istendiği bir kayıt (BOA, AE.SMST.II., 7/652, 27 *Ramazan* 1114, 14 *Şubat* 1703) bölgenin hammadde bakımından değerini gösteriyor.

⁵⁸ Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul 1986, s. 73.

⁵⁹ BOA, AE. SABH. I, 26/2034.

⁶⁰ BOA, AE. SABH. I, 26/2034.

⁶¹ Mesela Özi Kalesi'nin 1743 yılı ihtiyaçları arasında kireç yakmak için toplanacak odunlar da vardı. BOA, C.AS, 214/9134. Başka bir örnek için bakınız: BOA, C.ZB, 55/2741. Özi Kalesi'nin tamiri meselesi, Ruslarla mücadele edilmesi nedeniyle sarayın özel önem verdiği konulardandı.

cak olarak istifade edilen metalardandı.⁶² Bu çekirdekler o kadar değerliydi ki bazı askerî kökenli kişiler ile mütegalibe adı verilen zorbalara üreticilerin elindeki çekirdeklere göz dikmekteydiler. Devletin burada çekirdek toplama işini malikane şeklinde iki kişilik nüfuzlu bir ortaklar grubuna ihale etmesi hem malzemenin değerine hem de resmi makamların konuya ilgisine dair önemli bir kayıttır.

Kireçhanelerin bir kısmının kış aylarında çalıştırılmadığı anlaşılıyor. Edirne ve çevresinde yaktıkları kireci saraya ulaştıran fırınların kış mevsiminde işletilememesi saray bina emininin devreye girmesini gerektirecek kadar önemli bir vakaydı.⁶³ Ustaların kışın memleketlerine gitmeleri sebebiyle geçici olarak kapatıldığı anlaşılan bu işletmelerin, neden böyle bir yola girdikleri tam anlaşılmasa da, yakım ustalarının çalışma şartlarının bu aylarda zorlaşmasını bahane ettikleri ya da yakacak bulmakta zorlandıkları düşünülebilir. Bunun yanı sıra soğuk ve karlı hava şartlarında nakliye imkânlarının da ağırlaşması üreticileri ve çalışanlarını olumsuz yönde etkileyen bir başka durum olmalıydı. İmparatorluk merkezi idaresinin her zaman ihtiyaçların yeterince karşılanması temelindeki iktisadi geleneği burada da hayata geçirilirken üretim çarklarının dönmesi adına cebri metotların kullanılması kayda değer bir yöntem olarak sayılmalıdır.

Kireç kadar kireç ustaları da merkezi otoritenin zaman zaman ivedilikle karşılanması gereken ihtiyaçları arasında yer almaktaydı. Örneğin 1724 yılında Batum civarındaki Faş Kalesi'nin yapımı için 90 gün boyunca 6 kişilik bir kireç yakıcı ekibi görev almıştı. Yine aynı kalenin 1728 yılındaki inşaat sürecinde yer alan kireççiler Edirne ve Arnavutköy'den gönderilmişlerdi.⁶⁴

KİREÇ SEKTÖRÜNDE SİVİL İHTİYAÇLAR VE DEVLET

Osmanlı ekonomisinde sivil ihtiyaçların zamanında ve yeterince temin edilmesi temel amaçlardan biriydi. İlaşecilik (Provizyonizm)⁶⁵ şeklinde ifade edilen bu düzende ne resmi ne de sivil tüketiciler meta sıkıntısı çekmemeliydi. Bu sistemde başkent halkı öncelikle düşünülmesi gereken kesimdi. Çünkü devasa büyüklüğü ile İstanbul⁶⁶, iktisada konu hemen hiçbir kalem-

⁶² BOA, A.SABH. I., 56/3991, 11 Cemaziyelahir 1188, 19 Ağustos 1774.

⁶³ BOA, C.SM, 155/7758, 29 Safer 1172, 1 Kasım 1758.

⁶⁴ Aydın, "Faş Kalesi", s. 93. Bir başka kayıta Trabzon ve Gümüşhane'den de kireç yakıcılarının bölgeye aktarıldığı anlaşılıyor. Aydın, "Faş Kalesi", s. 128.

⁶⁵ Bu iktisadi anlayışın ayrıntıları hakkında bakınız: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara 2010, s. 61-64.

⁶⁶ Araştırmacıların değerlendirmelerine göre bu yüzyılda kent nüfusunun 400 bin ile 500 bin arasında olabileceği düşünülmektedir. Muhtemel rakamlar için bakınız: Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2010, s. 195.18. yüzyılda kentte yaşayanların sayısının arttığı bilinmekle beraber bu yüzyıla ait veriler bazı tali kaynaklardan da elde edilebilmektedir. Mesela ekmeç fırınlarının sayısının bir önceki yüzyıla

de kendisine yetememekteydi. Kuşkusuz kireç hususunda da durum aynıydı. Yaşanacak her türlü darlık ve kıtlık tehlikesine karşı devlet önce kendisinin önlem alması gerektiğini düşündüğü için sivil üretim ve tüketim aşamalarında da sektörü şekillendirme kaygısı taşıyordu. Oysa resmi kanadın inşaat işlerine yönelik ihtiyaçlarının büyüklüğünün, ironik bir şekilde sivil kesimlerin devlet kontrolünden çıkma çabaları için zemin oluşturduğu ifade edilmektedir. Zira Şenyurt'a göre inşaat sektörü XVIII. yüzyılda devletten bağımsız, serbest girişimin ilk örneklerinin görüldüğü sektördür.⁶⁷ Böylece alabildiğine korumacı bir iktisadi düzen kurmaya çalışan merkezi bürokrasi, önce kendisinin sonra da toplumun ihtiyaçlarını karşılama telaşı içinde her şeye yetişemediğinden, sivil üreticilerin daha fazla ürün verme motivasyonunu arttırarak aslında sektörü kontrol edebilme gücünün de azaldığını görüyordu.

Kireç hususunda arzda darlık çekildiği sıralarda devletin kat'i tutumu, kireç fırınlarının mevcut olanlarının ivedilikle çalıştırılması, bir şekilde muattal kalanların ise ihya edilerek hızla üretime geçmelerini sağlamak yönündeydi. 1702 yılının yaz aylarında İstanbul'da yaşanan böyle bir darlık sürecinde Bakırköy, Yalova, Darıca ve İznik'teki kireç fırınlarının işlemez durumda bulunanlarının sahipleri tarafından hemen faaliyete geçirilmesi kararı alınmıştı.⁶⁸ Aslında İstanbul'un kireç konusundaki talebinin birdenbire yükseldiği dönemlerden biri ve belki de en önemlisi büyük yangınlar sonrasıydı. İncelenen yüzyılda kentte çıkan bazı yangınlar neredeyse koca şehri tarumar edecek dereceye ulaşmıştı ve bu sarsıntılı vakalardan sonra binaların yenilenmesi esnasında kirece ve buna bağlı olarak kireççi esnafına yönelik talep artmaktaydı. Örneğin 1762 yılında meydana gelen bir yangının ardından kentte ciddi miktarda kireç ihtiyacı belirdiğinde Darıca dışında Kütahya, Bursa, Mudanya ve Aydın'dan ürün tedariki için çalışıldı.⁶⁹ Bundan yirmi yıl sonra yaşanan bir başka vaka, başkentin sıkıntılı bir döneminde binaların yeniden inşası konusunda kireççilere ve kirece ne kadar muhtaç olunduğuna daha açık bir örneklik teşkil ediyor.⁷⁰ Kentte çıkan büyük yangın sonrasında kireççi ustalarına yönelik ihtiyaç artmış ve Selanik'ten gelen sınırlı sayıdaki zimmî reaya imdada yetişmişti. Bölge kocabaşısından acil surette İstanbul'a daha fazla usta göndermesi istendiğinde

göre üç kat artması demografik büyümeyi destekler nitelikte bir olgudur. Değerlendirmeler için bakınız: İnalıcık, "İstanbul (Tarih/Türk Devri)", s. 237.

⁶⁷ Şenyurt, "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Taşçı Örgütlenmesi", s. 105.

⁶⁸ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 35,36.

⁶⁹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda...*, s. 197. 1756 yılındaki bir depremden sonra ortaya çıkan kireç ihtiyacı için başvurulan merkez ise Selanik idi. Aynı eser; s. 209.

⁷⁰ BOA, C.BLD, 140/6966.

verdiği cevap kayda değerdir. Kocabaşı, köydeki kireç ustalarının imparatorlukta pek çok yerde mutad olarak görevlendirildiklerini ve o sıralarda Bursa, Edremit, Bergama, Menteşe, Kırkağaç, İzmir ve Muğla gibi birçok yerde istihdam edildiklerini belirterek, ancak 30 kişilik kireççi ekibi gönderebileceklerini belirtmekteydi. Profesyonel kireç üreticisi oldukları görülen köylülerin ne kadar önemli bir işlevi yerine getirdikleri, çevreden gelen taleplerden ve onların da buna yetişememesinden anlaşılıyor. Başkentten istenen 225 ustaya karşılık ancak 30 kişilik bir ekip gönderilmiş, 117 kişinin bahsi geçen başka yerlerde çalıştırılmakta oldukları belirlenmişti. Aslında bu durum başkentte kireç ustaları bakımından mümbit bir yer olmadığı anlamına gelmez. Burada payitahtı zor durumda bırakan gelişme, yaşanan afet neticesinde kentteki yapıların onarımı ya da yıkılanların yeniden inşası için gerekli imar faaliyetlerinde kireç ustalarına olan talebin birdenbire artmasıdır. Zira sair zamanlarda İstanbul'un uzman kireççilerinin ülkenin diğer bölgelerinde gerekli durumlarda görevlendirildikleri de oluyordu.⁷¹

Yangınlar başta olmak üzere hasar ve yıkıma sebep olabilecek her türlü olumsuz gelişmeye karşı daha dayanıklı yapılara geçilmesi gayesi binalarda daha fazla kireç kullanılması sonucunu beraberinde getirdi. Bu maksatla elvah (sac levha) ve padavra (çatı tahtası) ile yani ahşap ağırlıklı, yangının etkisini artırıcı bina, dükkân ve benzeri yapılaşmalara izin verilmediği; buna karşılık kargir yapılara dönülmek istendiği anlaşılıyor.⁷² II. Mustafa döneminde (1695-1703) yayımlanan bir fermanla, İstanbul'un yangından korunması için evlerin ve dükkânların Halep ve Şam'da olduğu gibi taş ve kireçten inşa edilmesi gerekliliği halka ilan edilmişti.⁷³ Nitekim başkentte yangınlar sonrasında taş yapılara geçiş için bir irade gözlenirse de ahşap yapılar halen çok fazlaydı.⁷⁴

Bütün bu gelişmelere rağmen aslında yeni tarzda inşa edilen binalarda da kirece ihtiyaç vardı. Çünkü ahşap iskelet şeklinde yapılan duvarlarda dikmeler arasındaki boşluklar, çeşitli malzemelerle doldurulmakta, yüzeyleri ise kireç harçları ile sıvanarak kapatılmaktaydı.⁷⁵ Ayrıca bu tip yapıların badanalarında da yine kireç kullanılmaktaydı. Dolayısıyla her dönemde

⁷¹ 1734 yılında İstanbullu 3 kişilik Rum kökenli kireççi tebaa Ur Kalesi'nin tamiri için görevlendirilmişti. BOA, C.ZB, 55/2741.

⁷² Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda...*, s. 21.

⁷³ Necdet Sakaoğlu, "Yangınlar (Osmanlı Dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 431.

⁷⁴ 18. yüzyılda İstanbul'da zengin kesimler ev mimarisinde taş kullansa bile toplumda hâlâ ahşap binalar ağırlıktaydı. Bunun kendi içinde ekonomik ve estetik sebepleri vardı. Gönül Tankut, "Urban Transformation in the Eighteenth Century Ottoman City", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, Volume 1, Number 2, Fall 1975, s. 254.

⁷⁵ *İnşaat Teknolojisi Ahşap Sütun ve Duvarlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 26.

kireç yapı malzemeleri ve inşaat sektöründe olmazsa olmazlar arasında yer almaya devam etti.

OSMANLI İDARİ MAKAMLARI VE RESMİ KİREÇ İHTİYACININ KARŞILANMASI

Osmanlı devlet kurumları veya selâtin vakıfları gibi onlarla herhangi bir şekilde bağı olan diğer birimler etkin bir iştirakçi suretinde kireç sektöründe yer almaktaydı. Bu resmi ve yarı-resmi müdahaleler biraz da zaruretten kaynaklanmaktaydı. Çünkü miri kaynakların kirece ciddi oranda ihtiyacı bulunmaktaydı ve bu talebin sadece sivil üreticilerce karşılanması mümkün değildi. Önemli resmi binaların yapımı, yeniden inşası ya da en azından onarımı söz konusu olduğunda kireç akla gelen ilk yapı malzemelerinden di.⁷⁶ Selâtin camileri⁷⁷ ve onların medrese, mektep, suyu ve imaret gibi çeşitli diğer sosyal müesseselerinin yenilenme dönemlerinde muhtaç oldukları kireci karşılama konusunda titiz davranılıyor ve taşradaki idarecilerin sorumlulukları sıklıkla hatırlatılıyordu. Gerek ustaların gerekse kirecin temini için yerel bilirkişilerin rehberliğine başvurulması etkili yöntemlerden biriydi.⁷⁸ Bu tip tedarik aşamalarında fazla masraf olmayacak şekilde en yakın çevreden söz konusu ihtiyaçların sağlanması imparatorluk idaresinin en iyi bildiği düşük maliyetli yöntemlerdendi. Padişah ailesine ait Manisa'daki müesseselerin 1764 yılındaki onarımına lazım olacak kirecin Midilli⁷⁹ ve Sakız adalarından nakledilmesi bunun tezahürüdür. Bu sürede bina emini başta olmak üzere sorumluluğu bulunan Sakız ve Midilli'deki kadı, nâib, mütesellim, nazır, Müslüman ve gayrimüslim ileri gelenleri gibi neredeyse tüm yerel idareci ve nüfuz sahipleri harekete geçirildiler.⁸⁰ Usta ve malzemelerin daha kısa sürede kente nakledilmesinin sağlanması adına bina eminin görevlendirdiği bir kişi adalara uğrayacaktı.

⁷⁶ Örneğin Çorlu'daki Sultan Selim Camii ve müşterimatının tamiri için 1762 yılının yazında büyük miktarlarda kirece ihtiyaç duyulmuş ve bu levazımın en yakın yerden, Soğucak köyünden (Vize), getirilmesi yoluna gidilmişti. BOA, C.BLD, 96/4789.

⁷⁷ Kirecin zamanla kirlilik ve hava değişimlerinden etkilenmesi nedeniyle aşınması veya dökülmesi gibi olumsuz gelişmeler bu malzemenin kullanıldığı yapıların belirli aralıklarla onarımını gerektirmektedir. Dal-Öcal, "Limestone In Islamic Religious Architecture...", s. 30.

⁷⁸ Hicri 1131 (Miladi 1718-1719) yılında Niş ve Vidin kaleleri için yapılacak güçlendirme faaliyetleri öncesinde bölgedeki ehil kişilere nerelerden kireç ve ustalarının temin edilebileceğinin sorulması gerekmişti. *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 1154.

⁷⁹ Midilli 18. yüzyılın kireç imal eden önemli merkezlerinden biriydi. Mesela Hicri 1139 (Miladi 1726/1727) yılında Bababurnu bölgesinin korsanlara karşı güçlendirilmesi için yapılan imar çalışmalarında kalede harcanacak kirecin Midilli'den satın alınması tercih edilmişti. *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1545. İlgilidir ki, İngiliz din adamı Richard Pococke, Midilli adasında kireçtaşlarının arasından sızan suların sıcak kaplıcaların oluşumuna katkısına işaret ediyor. Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries, Vol: II, Part: II*, London MDCCLXV (1745), s. 20. Yazar Limniadasında da yine bir kireçtaşı oyuğundan çıkan ılık kaplıcadan haber vermektedir. Age., s. 23.

⁸⁰ BOA, C.EV, 454/22977.

Osmanlı'nın geleneksel ekonomik yapılanması içinde ordunun büyük bir yeri olduğu aşikârdır. Önemli bir nakit kaynağı olarak ganimetler başta olmak üzere pek çok sahada ekonomiye katkısı olan askeri harekâtlar aynı zamanda sağlam birer harcama kalemiydiler.⁸¹ Bu bağlamda ordunun hareketi öncesinde, esnasında ya da sonrasında ciddi seviyelerde kireç ihtiyacı gündeme geliyordu. Nitekim savunmaya dönük yapılarda, kireç ve taş kullanılan duvarlar toprak ve çamur kullanılanlarına göre çok daha muhkemdi. İçinde kireç malzeme yer alan kaleler özellikle top atışlarına karşı daha uzun süre dayanabilmekteydi.⁸² Belki de konunun önemine binaen başkentteki idareciler, imar işlerinde kullanılan kireç ustalarının yevmiyelerini, bazen onlar görev mahallerine gitmeden peşin olarak ödemekte, böylece çalışanları daha iş başında memnun etmekteydiler.⁸³

Osmanlı resmi makamları bazen askeri istihkâmaların onarılması ya da yeniden inşası sırasında gerekli kireci sönmemiş halde reayadan temin edebilmekteydi.⁸⁴ Ordunun kireç konusundaki ihtiyaçlarını karşılamak için kireç ustalarının meskûn oldukları mahallerden kaldırılarak ihtiyaç bölgelerine taşınmaları devletin sahadaki etkin rolünü gösterir. Örneğin 1734 yılının yaz aylarında Or Kalesi'ndeki⁸⁵ tamir işini yapacak olan kireç yakıcıları bizzat mimarbaşı tarafından seçilen başkentlilerdi.⁸⁶ Aslında devlet bu işte herkese güvenmiyordu. Nitekim stratejik öneme haiz⁸⁷ bu onarım işinde gizlilik ve hassasiyet ile hareket ediliyordu. Ücretleri saraydan (Başmuhasebe Kaleminden) karşılanmak üzere görevlendirilen bu ustalar mağdur olmasınlar diye alacakları yine iş başında belirlenerek resmi kayıtlara geçirilmişti.

Sadece üretim ve tüketim düzeninde değil kirecin nakliyesinde de, bilhassa resmi taleplerin karşılanması aşamalarında, sahada hizmet edecek kesimlerin seçiminden, kullanılacak araçlara kadar hemen her konuda res-

⁸¹ Ordu ihtiyaçlarının merkez bütçesini hangi ciddi oranlarda etkilediği ile ilgili 18. yüzyıla ait rakamlar için bakınız: Mehmet Genç, Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Cilt: 2, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s. 248-258, 370-396. Osmanlı idaresinin 18. yüzyıl savaşlarını nasıl finanse etmeye çalıştığına dair ayrıca bakınız: Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 82-86.

⁸² BOA, MAD 2545/2, 10 Zilkade 1116, 6 Mart 1705.

⁸³ 1726 yılında Hatvan Kalesi'nin tamirinde görevlendirilen ve pek çok inşaat ustası ile işçisinden oluşan 399 kişilik ekipte 30 kişi kireç yakıcısı olup, onlara da diğerleri gibi ücretleri hazineden peşin ödenmişti. BOA, MAD, 1619/6, 28 Cemaziyelahir 1138, 3 Mart 1726.

⁸⁴ BOA, C. AS, 1080/47609, M. 1768. Burada Gradişka (Bosna) kalesinin tamiri için kale içinde oturan kul ve reayadan aynı yardım talep edilmesi ayrıca kaydedilmektedir.

⁸⁵ Kırım'ın kuzeydeki giriş kapısı sayılan bölgedir.

⁸⁶ BOA, C.AS, 487/20317. Seçilen 3 kişilik ekibin Topkapılı Rum kökenli tebaadan oldukları da kayıtlara yansımıştır.

⁸⁷ Kireç ayrıca askeri önemi olan metalardandı. Örneğin, 18. yüzyılın başlarında Venedik sınırındaki Bosna vilayetinde Kırka (Licca) sancağında ve Kiliş sancağında bazı bölgelerde yaylaklarda kimi köylülerin yasadışı olarak kireç yakıp Venediklilere verdikleri anlaşılınca derhal bunun engellenmesi için harekete geçilmiştir. BOA, İE.DH., 21/1940, 10 Cemaziyelahir 1118, 19 Eylül 1706.

mi makamlar karar verici konumundaydı. Bazen mesafeler nedeniyle burada da yerel kaynakların desteğine başvurulurdu. Daha açık bir ifadeyle çoğunlukla serhat kentlerindeki kaleler olmak üzere askeri önemi bulunan yapıların inşa süreçlerinde birçok işin yürütülmesinde bölgedeki reayanın desteği gündeme gelirdi. Ancak sınırlı ve süreli olan bu destek halktan bazen bedenen istenir, bunun karşılığı olarak başka mali destek pek talep edilmezdi.⁸⁸1741 yılında Kars Kalesi'nin tamirinde çevredeki nüfuzlu eşhasın, arabaların temini için gerekli desteği sağlayacaklarına dair söz vermesi⁸⁹ ve 1735 yılında Alacahan'da (Kangal) bir kale inşası için gerekli olan kireç dâhil çeşitli imalat maddelerinin taşınması amacıyla Sivas ve Tokat'tan 350'den fazla araba temin edilmesi⁹⁰ merkezi idarenin başarıları arasında sayılabilir.

Kısmen daha kısa mesafelerde, mesela kaleler arasında da, aynen 1736 yılında Akkırman Kalesi'nden Kılburun Kalesi'ne taşındığı gibi⁹¹, kireç nakliyesi yapılabilmekteydi. Ancak ne kirecin ne de kireç ustalarının güvenli seyahati kolay bir iş değildi. Buldukları mahalden çalışacakları bölgeye giden ve bunu –belki de mütemadiyen tekrar eden- kireç (yakım) ustalarının gasp edilmek ve hatta öldürülmek tehlikesiyle karşılaşmaları mümkündü. Miladi 1727/1728 yılında Sohum Kalesi'nin tamiri için gerekli kirecin yakılmasında çalışan ustalardan bir kısmının Abhaza eşkıyası tarafından katledilmesi veya esir tutulmaları örneği⁹² nakliye işinin zorluğuna işaret eden ve inşaat maliyetinin artmasına neden olan menfi durumlardandır.

Kirecin askeri ihtiyaç mahallerine naklinde kimi zaman deniz yolu tercih edilmekteydi. Bu amaçla tombaz denilen gemiler kullanılmıştır. Altı düz bir tür kayık olan bu deniz araçlarının özellikle kısa mesafelerde ve savaşlar yerine nakliyyede yer alması kireç taşımada kendilerinden istifade edilmesini sağlamıştır.⁹³ 1725 yılında Karadeniz'deki Faş Kalesi'nin yeniden inşası sürecinde lazım olan taş ve kirecin transferinde ise daha çok o civarda savunma sahasında kullanılan ve şayka⁹⁴ adı verilen gemiler hizmet ettiler.⁹⁵ Kullanılacak gemilerin en azından bir kısmının “kul sefinelerinden” seçildiği, dolayısıyla nakliyyede yararlanan bazı şaykaların içindeki hizmetlilerin kul

⁸⁸ BOA, Hat, 8/281, 20 Rebiülevvel 1175, 19 Ekim 1761.

⁸⁹ BOA, C. AS, 930/40243.

⁹⁰ BOA, C.ZB, 55/2741.

⁹¹ BOA, C. AS, 881/37830.

⁹² Tarih-i Râşid ve Zeyli, III, 1115-1134/1703-1722, s. 1579.

⁹³ 1724 yılına ait bir kayıttan Faş, Soğucak ve Sohum'da yapılacak kalelerin inşasında kullanılacak kirecin taşınmasında tombaz türündeki gemilerden yararlandığı anlaşılıyor. BOA, C.BH, 9/440, M. 1724.

⁹⁴ Ayverdi, Misallî Büyük Türkçe Sözlük, s. 1158.

⁹⁵ BOA, C.AS, 638/26877

statüsünde⁹⁶ olduğu anlaşılmaktadır. 1743 yılında Karadeniz kıyısındaki Özi Kalesi'nin yenilenmesi sürecinde ise yakın çevredeki (Akkirman İskelesi ve Özi'deki) kayık sahiplerinden, kireci ve diğer malzemeleri kaleye taşımaları istenmişti.⁹⁷ İnşaat alanı çevresi gibi çok daha kısa mesafelerde ise kirecin taşınmasında öküz arabaları tercih edilmişti.⁹⁸

Nakliye sırasında yerel ihtiyaçlar mevcut arabalar kanalıyla karşılanmıyorsa yenilerinin yapılması da devletin teşviki ile söz konusu olabiliyordu. 1727 yılında Kırım civarındaki Sohum Kalesi'nin tamiri yapılırken aralarında kirecin de bulunduğu inşaat malzemelerinin taşınması sırasında bizzat o mahalde öküz arabaları yapılması kararı verilmişti.⁹⁹ Tabi bu kararın arkasından arabaları çekecek koşum öküzlerinin de tedarik edilmesi gerekmiş ve bunun için Kefe, Kerş ve Taman Adası bölgelerinden karasığır öküzlerinin resmi alım (mübayaa) yoluyla temin edilmesi için karar verilmişti.¹⁰⁰ Kefe civarı ile Sohum arasındaki mesafenin karayolu yerine deniz yoluyla aşılması en mantıklısıydı ve böyle düşündüğü için devlet, toplanan levazımın bu kanalla (navl sefineleri ile yani yük gemileri ile) naklini tercih etmekteydi. Gemiler için de resmi belge (temessük) verilmek sureti ile tebadan destek alınması gerekmişti. Devletin ısrarla üzerinde durduğu bir başka durum da ne gemilerin ne de ihtiyaç maddelerinin gereksinimlerden fazla toplanarak hazineye (Kefe hazinesine) zarar gelmemesiydi. Kontrolcü ve korumacı iktisadi zihniyet her açıdan bu örnekte kendini göstermekteydi.

Üretiminden nakliyesine kadar pek çok sahada varlığı hissedilen devletin, düzenli işleyişin kesilmeden devam edebilmesi adına kireç sektörünün müfettişi rolünü de sıkı bir şekilde elinde tuttuğu yönündeki izler, elde edilen arşiv malzemelerinin rehberliğinde takip edilebilmektedir. Zira merkezi hükümetin başkentteki ve yereldeki memurları eliyle kireç alanına sık sık müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Askeri gereksinimler kapsamında merkezden para aktarılması hususunda saraydan görevlendirilen bir mübaşirin yer alması ve binaların yapım/onarım aşamasındaki teknik ihtiyaçların ta-

⁹⁶ Kapıkullarının donanmada kullanılması Osmanlı geleneğinde yer edinmiştir. Bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 23, 135.

⁹⁷ BOA, D. BŞM, 2730/3-15, 28 Ramazan 1156, 15 Kasım 1743. Kayık sahiplerinden bazılarının çavuş unvanını taşımaları devletin kendi mensuplarından da destek aldığı gösteriyor. Ancak ağırlıklı olarak sivil kayık sahiplerinin desteği olduğu anlaşılıyor.

⁹⁸ Aydın, "Faş Kalesi", s. 74.

⁹⁹ BOA, A.E. SAMD.III, 109/10722, 9 Receb 1139, 2 Mart 1727.

¹⁰⁰ Özellikle askeri amaçla kullanılan yapıların bu şekildeki ihtiyaçların karşılanması sırasında divanın çok daha buyurgan ve tehditkâr bir dil kullandığı izlenmektedir. Örnek için bakınız: BOA, AE.SMST.III, 4/263, 29 Zilhicce 1184, 15 Nisan 1771.

yini aşamasında her bir bina için atanan bina eminlerinin¹⁰¹ gözetiminde işlemlerin yürütülmesi, kontrolcü devlet geleneğinin yansımalarıdır. Bina eminleri diye isimlendirilen ve bazen Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından seçildikleri tespit edilen görevliler, onarım ve yenileme çalışmaları esnasında merkez ile irtibat halinde aksaklıkların giderilmesi için uğraşmaktaydı.¹⁰² Taşrada görevli olan bina eminlerinin kireç dâhil pek çok harcama kalemi için kendilerine tahsis edilen yerel gelir kalemleri yetmediğinde kendilerine bölgesel veya merkezi hazineden ayrıca tahsisat ayrılabilmekteydi. 1791 yılı tarihli bir kayıta Anapa (Çerkezistan, Rusya) bina emininin giderleri için Kayseri ve Ankara sancağının gelirlerinden bir pay ve ayrıca merkezden nakit gönderilmesi kararı verilmiş ve bunu bizzat padişah onaylamıştı.¹⁰³

İncelenen süreçte bazı resmi yapılar için gerekli kirecin temininde cizye (cizye-i gebrân) gelirlerinin ayrılması,¹⁰⁴ ya da yerel hazinelerin girdilerinin (Kefe gibi)¹⁰⁵ tahsis edilmesi bu anlamda ayrıca kaydedilmeye değer niteliktedir. Nakit transferlerinde ise, ihtiyaçlar belirdiğinde taksitli ödemeler gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca mübaşirlerin parayı bina eminine yerinde teslim ettikten sonra makbuzunu başkente göndermesi gerekiyordu. Yine askeri amaçlar için 1758 yılında Özi Kalesi'nin kılavuzhanesi ile palanga rıhtımının ve yeniçeri kışlarının yeniden yapımı için kireç sağlamak adına yeni ocak açılmak istendiğinde başkentin olurunun beklenmesi ve gerçekten buna ihtiyaç olduğunun tespit edilmesi¹⁰⁶ devletin hassasiyetinin görüldüğü bir başka vakadır. Burada askeri kaygılar iktisadi gelişmeyi desteklemiş, ancak bu çok sınırlı bir seviyede gerçekleşmiştir. Kireç temininde yine resmi satın alma usulünün uygulanmış olması da¹⁰⁷ zikredilen resmi müdahalenin ve üretim-tüketim dengesinin aksamadan devamı kaygısının ham veya işlenmiş kireç üreticileri üzerindeki bir diğer görünümüydü.

Binalarda merkezi otoritenin temsilcisi rolünde bulunan bina eminleri ayrıca bir dizi faaliyetin koordinatörü olarak görev almaktaydılar. Manastır eyaletinde Niş Kalesi'nin 1781 yılındaki tamirinde bu sıfatla görevlendirilen dergâh-ı ali çavuşlarından birinin kontrolünde çalışacak ve Görice, İlbasan (Elbasan) ve Istarva kazalarından temin edilecek kireç yakım ustalarının

¹⁰¹ Bina emniğinin bazen, tamire ya da yeniden inşaaya muhtaç binaların bu işlemleri süresince düzenlenen geçici bir görev olduğu söylenebilir. Zira 1756 yılında Elhac Ebubekir Efendi bu görevdeydi ancak gerçekte Darbhane-i Amire emini olarak hizmetine devam etmekteydi. BOA, C. DH, 131/6542, M.1756.

¹⁰² BOA, C.AS, 861/36881.

¹⁰³ BOA, Hat, 208/10993.

¹⁰⁴ Örnek için bakınız: BOA, A.E.SAMD.III, 120/11772, 7 Ramazan 1121, 10 Kasım 1709.

¹⁰⁵ Örnek için bakınız: BOA, A.E. SAMD.III, 109/10722, 9 Receb 1139, 2 Mart 1727.

¹⁰⁶ BOA, C.AS, 1074/47292.

¹⁰⁷ 1765 yılında Sultanhisarı (Aydın) Kalesi'nin tamiri sürecindeki kireç tedarikinde de mübayaa yönteminin hayata geçirilmesi gündeme gelmiştir. BOA, C.AS, 1147/50959.

hasta ve yaşlı kimselerden seçilmemesine özen gösterilmesi dikkat çekmektedir.¹⁰⁸ Bunlar çevredeki kadıların gözetiminde seçilmekteydi ve işlerinde mahir olduklarına dair kefillerinin onayı gerekiyordu. Ayrıca seçilen ustaların görev yerlerine ulaşımı sırasında kaçmalarının engellenmesine çalışıldığı anlaşılıyor. Bahsedilen hassasiyetin tecrübelerle yansıyan aksaklıkların tekrarını önlemek adına hayata geçirildiği aşikârdır. Resmi görevleri nedeniyle gündelik hayatından koparılmaktan hoşnut olmayan ustaların yolculuk esnasında firar etmeleri herhalde görülmemiş durumlardan değildi.

Kirecin nakliyesindeki uygulamalar sektörün işleyişinde pek çok kişinin rol aldığını göstermektedir. Zira taşrada görevlendirilen memurlar bunlarla sınırlı değildi. Serhat bölgelerindeki kalelerin tamir ve yenilenme işleriyle ilgilenen müfettişler de vardı ve bunlar hassa silahşorlardan seçiliyordu. Onlar kireç dâhil pek çok levazımın zamanında ihtiyaç mahalline ulaştırılmasında sorumluluk taşıyanlar arasındaydılar. Mesela Kuzey sahasında Tuna'dan Özi'ye kadar geniş bir bölgedeki kalelerin bu ihtiyacının temini için 1777 yılında Mir Osman Beg isiminde bir silahşor tayin edilmişti.¹⁰⁹ Herhangi bir olumsuzluğa yer vermemek ve gerçek ihtiyaçları yerinde görmek adına bir mimara da mesuliyet verilmesi görevin mahiyeti bakımından belki de elzemdi. Hassa mimarı¹¹⁰ marifetiyle de bölgeye gönderilecek ameleler seçilmekteydi.¹¹¹ Bu görev dağılımı bir anlamda sigorta gibi işletiliyor ve olası hukuksuzlukların önüne geçilmesi ve memurların birbirlerini kontrol etmeleri hedefleniyordu. Nihayet kadıların da sürece dâhil edilmesi her şeyin devlet kontrolünde yürütülmesi için atılan sağlam adımlardandı.

Buraya kadar kireç sektörünün ayrıntılarında Osmanlı devlet mekanizmasının iktisadi düzene müdahaleci bir tavır içinde yer aldığına dair veriler değerlendirildi. Aynı şekilde yine kireç sektörünün incelenmesi sayesinde genel Osmanlı yapısında gözlenebilen devletin bilindik tedbirli yapısı ile iktisadi düzenin kendine has aceleci tavrı, askeri ve bayındırlık faaliyetlerinde de görülebilmektedir. Ancak kireç içerikli arşiv kayıtlarının dilindeki değişim ve sektörün işleyişinde farklılaşan yöntemler sayesinde klasik çağın artık geride kaldığını ve bürokratik düzenin daha fazla derinleştiği bir dönemin başladığını söylemek de mümkündür. 1785 yılında Sünne Boğazı'ndaki (Sulina, Tunaburgazı) bazı yapıların kireçle birlikte çeşitli

¹⁰⁸ BOA, AE. S.ABH. I, 92/6303.

¹⁰⁹ BOA, C.AS, 861/36881-1,2. Bahsedilen sahadaki kalelerin kireç ihtiyacı Eflak bölgesinden karşılanmaktaydı

¹¹⁰ Hassa Mimarbaşı (Ağa-yı sermimar-ı hassa). Hassa mimarlarının öteden beri taşradaki miri ve askeri yapıların tamir işlerinde ve bunlara dair kireçlerin temininde görevlendirildikleri bilinmektedir. Belgrad'da görevlendirilen bir hassa mimarı için bakınız: BOA, MAD 2545/2, 10 Zilkade 1116, 6 Mart 1705.

¹¹¹ Bazen serhat kaleleri gibi oldukça mühim binaların yapım ya da onarım işlerinde çalıştırılacak işçiler bölgenin zeamet ve timar erbabından istenmekteydi. Belgrad'dan bir örnek için bakınız: BOA, MAD 2545/4, 10 Zilkade 1116, 6 Mart 1705.

ihtiyaçlarının giderilmesi aşamasında yaşananlara bakıldığında¹¹² bu değişimin belirtileri görülebilir. Bu tarihte Sünne Boğazı ve civarındaki yapıların ihtiyaç duyduğu kireç Eflak ve Boğdan bölgesinden karşılanacaktı. Ancak bu tarih, divan kararının hedef bölgeye ulaşmasından sonra sorunların ivedilikle halledildiği klasik döneme ait bir tarih olmadığından işlemler daha uzun süreli ve bir dizi bürokratik aşamadan geçmeliydi. Öncelikle bölgeye başkentten bir mimar halifesinin gönderilerek hasar gören bölgenin tespitinin yapılması sağlanmış, ardından Boğdan'dan kireç dâhil levazımatın istenerek Boğdan voyvodası meseleden haberdar edilmiştir. Yerel mimar tarafından belirlenen ihtiyaç listesinin Kili Nazırı'na teslim edilmesi kararlaştırıldıktan sonra da defterin bir sureti başkente gönderilerek levazımın tedarik edilmesi sağlanmıştır. Ardından yerel yetkililer çalışmalarına devam etmiş ve Rumeli valisinin şukkası üzerine görevin İsakçı mütevellisinin uhdesine verilmesi ve onun da teknik çalışmaları yaparak gerekli amele ve levazımın sayılarını belirlemesi sağlanmıştır. Bürokratik ve teknik aşamalar bundan sonra da devam etmiş, bu doğrultuda Eflak voyvodası gerekli malzemeleri piyasadan resmi alım yoluyla tedarik ettirmiştir. Ancak Eflak voyvodasının Boğdan'ın daha yakın olduğunu belirterek aradaki mesafeyi bahane etmek suretiyle zorluk çıkarması işleri biraz geciktirirken; son tahlilde Boğdan voyvodasının tedarikle mükellef kılınması sayesinde bu engel de aşılmıştır. Nihayet en son karar mercii olarak, Eflâk ve Boğdan'dan tedarik edilecek miktarların tayini divan kararına bırakılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı devlet ananesinin kuruluş ve yükselme dönemlerindeki sade ve hızlı işleyişi, sonraki asırlarda biraz daha kontrollü ve neticesinde daha fazla zaman ve emek gerektiren bir yapıya bürünmüş olup bundan kireç temini sahası muaf olmamıştır. Askeri ihtiyaçların ivediliği ile bürokrasinin yavaşlığı arasında bir orta yol bulunmasına çalışılmıştır.

FİNANSAL DEĞER OLARAK KİREÇ

İmparatorluğun genel vergi ve fiyat politikasının izlerini kireç üretim ve tüketim düzeninde de görmek mümkündür. Bu alanda yine fiyatları sabit tutmak veya malzemenin hususî şahısların eline geçmesini, inşa faaliyetlerinde hammadde sıkıntısı çekilmesini engellemek için çeşitli önlemler alınıyor; hatta gerektiğinde, fazla görülen imalathaneler ve dükkânlar kapatılıyordu. III. Murad döneminde İstanbul'da pek çok kireççi dükkânı açıldığından devlet kireç temininde darlık yaşamış (*mîrî cânibine kireç bâbında müzayaka görülmüş*), bunun üzerine, sonradan izinsiz açılan dükkânların kapa-

¹¹² BOA, C.ZB, 55/2741.

ılması ve yeni dükkân açanların tespit edilerek bildirilmesi, İstanbul kadısı ile Mimarbaşı Sinan'a emredilmiştir.¹¹³ Her ne kadar erken tarihli bir örnek olsa da aynı politikanın incelenen yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda Osmanlı yönetiminin arz-talep dengesini koruma kaygısı ile fiyatları dilediği değerler üzerinden ayarlama gücünü sürdürme arzusunu XVIII. yüzyılda da devam ettirmeye çalıştığı, kireç sahasındaki uygulamalardan görülmektedir. Belki bu yüzyılda daha net görülen şey, bahsedilen statükocu politikanın uygulanması esnasında biraz daha yumuşak bir siyasetin izlenmeye başlandığıdır. Başkent'in belediye tasnifine girmiş arşiv vesikalarının birinde¹¹⁴ hem koruyucu hem de esnek tavrın bir arada yürütülmek istendiği izlenmektedir. 1751 yılına ait bu kayıta, başkentte kireç yakımı yapılan yerler sayılmış ve buralarda yürütülen iktisadi faaliyetlerdeki finansal ayarlamaların nasıl belirlendiğine dair önemli veriler yer almıştır. Buna göre kirecin parçalanması ve yakılması işiyle ilgilenen Karacaburun (Arnavutköy), Sultaniye (Beykoz), Çubuklu (Beykoz), Çenkar, Darıca (İzmit) ve Hazine Dar Çiftliği bölgesinde kireç yakan fırınların her biri kanun gereği bostancıbaşılara 500'er akçe, kireççibaşına 12'ser kuruş verdikten sonra¹¹⁵ ürettikleri kirecin kantarını halka 30'ar akçeye satmaları gerekiyordu. Bu düzenlemeye kireççibaşları karışmamaktaydı. Sarayın özenle tutulan kayıtlarından olan Baş Muhasebe Defterleri'ne söz konusu ayarlamalar kaydedildiğinden, zaten bu müdahale kâğıt üzerinde mümkün değildi. O sıralarda yeniçeri kıslalarının bir kısmı yandığı için kirece olağandan daha fazla ihtiyaç duyulduğundan, bahsedilen kireçhanelerin ürünlerinin, kıslaların onarımına da destek olması hedeflenmiştir. *Divan harcı* adı altında herhangi bir ek ödeme talep edilmemesi gerektiğinin ayrıca kayıtlara geçirilmesi, bu konuda çeşitli istismaların yaşandığını haber vermektedir. Bu ve benzeri suistimallerin önüne geçilebilmesi için esnafın birbirine kefil sistemi ile bağlanması da etkili bir tecrübî uygulamaydı.

Her metada olduğu gibi kireç üretim ve tüketimindeki fiyat indekslerinin seyrini değiştiren beklenmedik olaylar yaşanabilmekte ve bunlar da kimseyi memnun etmemekteydi. 1759 yılı tarihli bir belgeye göre İstanbul'da yaşanan büyük bir yangın sebebiyle, üreticiler normal zamanlarda kantarını 24 akçeye verdikleri kireci, ilan edilen bir fermanla 30 akçeye satacaklardı.¹¹⁶ Zira evlerin ve diğer binaların yeniden inşası ya da onarımı için

¹¹³ Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarlar", s. 176.

¹¹⁴ BOA, C.BLD, 5/214.

¹¹⁵ Bir kayda göre kireç yakıcı esnaf ellerindeki ferman gereğince kireççibaşına 12 kuruş vermeye o an için nakit bakımından güç yetiremiyorlarsa bunun mukabili bir kayık (doluşunca) toz (kırılmış, öğütülmüş) kireç vermeleri gerekiyordu. BOA, C.BLD, 11/532, M. 1759.

¹¹⁶ BOA, C. BLD, 14/663.

acil ve aşırı miktarda talep ortaya çıkmıştı. Aslında fırın sahipleri bunun da yeterli olmadığını düşünmüş olmaları ki, 40 hatta 50 akçeye kadar fiyatları artırma eğilimine girdiler. Bu fiyatı beğenmeyen horasancılara satış yapmadıklarından istenmeyen bir darlık ortaya çıkmıştı.¹¹⁷ Ayrıca bu örnekte de olduğu gibi fiyatların tayininde yol maliyetlerinin de dikkate alındığı söylenebilir. Oysa devlet genelde satıcıların kendi vasıtaları ile ürünlerini alıcılara ulaştırması taraftarıydı.¹¹⁸ Sonuçta bu son örnekte resmi olarak fiyatlar şu şekilde ayarlamıştı: “Kireççi esnafı kireçlerini kayıklarıyla kendileri başkentte getirecek ve kantarını 30 akçeye horasancı esnafına satacaklar. Onlar da hayvanlarıyla kendileri dağıtım yapacaklar ve süzölmüş kirecin vukiyyesini 1 akçeye bina (ebniye) esnafına satacaklar”. Böylece kireççi esnafı horasancı esnafına günümüz ölçüsüyle kilosunu 0,535 akçeye satarken¹¹⁹, onlar da diğer ebniye esnafına kilosunu 0,779 akçeye vereceklerdi. Bu durumda horasancı esnafı fiyatlarına %45’lik bir zam yapmış oluyordu. Bu da onların kireci işlemden geçirirken harcadıkları emek, malzeme ve taşıma ücretlerini kapsayan bir rakam olmalıydı. Kireç üreticilerinin nakliye masraflarını fiyatlara eklemeye çalışması bu konuda yaşadıkları sıkıntıların bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Osmanlı idaresinin kendi izni dışında fiyat artırmaya giden kesimleri tamahkârlıkla suçladığı görülmekle birlikte onlar yaşadıkları zorlukları, ürünlerini pazarlarken fiyatlara ekleme gayreti içindeydiler. Bir başka örnekte, 1762 yılında Çorlu Sultan Selim Camii ve müstemilatının tamirine lazım olan kireci Vize’nin Soğucak köyünden getiren kireççilerin nakliye giderlerini de ekleyerek mevcut fiyatların iki katı ücret talep etmeleri anlamlıdır.¹²⁰ Resmi kaynaklar bu kimseleri açgözlülükle itham ederken, kendilerinin belirlediği fiyatlardan bir kuruş bile fazlaya pazarlanmasına müsaade etmemişlerdir.

¹¹⁷ BOA, C. BLD, 14/663.

¹¹⁸ Kireç üreticilerinin mahsullerini kendi kayıkları ile başkent’in iskelelerine getirmeleri devleti önemli bir yükten kurtarmış oluyordu. Muhtemelen bu kişilerin uğrayacağı yer, İstanbul’da Bahçekapı semtinin yanında var olduğu bilinen kireç iskelesiydi. *Subhî Tarihi...*, s. 776. Mısır Çarşısı’nın açıldığı bölgede, Sirkeci civarında olduğu düşünülen iskele bugün yıkılmıştır. Necdet Sakaoğlu, “Alaylar (Osmanlı Dönemi)”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 180. Bahçekapı yakınındaki kireç iskelesinin varlığı arşiv belgeleriyle doğrulanmaktadır. 1768 yılına ait bir kayıt bu iskeledeki tamirat hakkında kaleme alınmış olup, “*Bağçekapı haricinde vaki kireç iskelesi*” ifadesi geçmektedir. BOA, AE.SMST.III, 228/1802.

¹¹⁹ 1 Kantar: 56,449 kg.

1 Vukiyye: 400 dirhem

1 Dirhem: 3,2075 gram

400 dirhem: 1,283 kg.

Veriler Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ten alınmıştır.

¹²⁰ Kantarından 30 akçe almak yerine 60 akçe istemektedirler. 7 bin kantar kireç 10 saat mesafelik yol kat ederek hedef mahalline ulaştırılacaktır. BOA, C.BLD, 96/4789.

SONUÇ

Osmanlı iktisat sisteminde üretim-tüketim dengesinin korunması en temel gayelerdendi. Kireç gibi yapı sektörünün ihtiyaç listesinde bolca yer alan kimyevi bir madde de aynı büyük düzen içerisinde kendisine sağlam bir yer edinmiştir. XVIII. yüzyıl her ne kadar merkezi otoritenin güç kaybettiği bir zaman dilimini temsil ediyorsa da, kireç özelinde de izlenebildiği üzere kimi aksaklıklarına rağmen imparatorluğun iktisadi düzeninin ayakta kalmaya devam ettiği söylenebilir. Bu kapsamda kireçtaşının hammadde olarak temininden, fırınlarda işletilmesine, ürün halindeki sevkiyatından fiyatların tespitine kadar her aşamada resmi makamlar sahada oldular.

Devletin mali operasyonları elinden geldiğince kendi kontrolünde sürdürme politikasının göstergesi olarak, özellikle kaleler gibi stratejik önemi olan yapıların bu alandaki ihtiyaçlarının karşılanması sadece yerel güçlere bırakılmamış, saraydan tayin edilen görevlilerle piyasa kontrol edilmiştir. Bu hiyerarşik yapılanmada merkezden gönderilen memurlar ile yerel idarecilerin birlikte rol almasına ihtiyari olarak ısrar edildiği ve böylece kadırlardan bina eminlerine, kireççibaşılardan kireç yakıcılara sektörle bağı olan herkesin birbirini kontrol etmesine çalışıldığı ifade edilebilir. Böylece merkezi hükümetin emrinin başkentten taşranın en ücra köşelerine kadar uygulamasında söz konusu güçlü bağdan faydalanılmıştır.

Kireç üretiminde Anadolu'da Beykoz çevresi ve Midilli ile Sakız adaları öne çıkarken, Rumeli'de Eflak ve Selanik bölgeleri adlarından sıklıkla söz ettirmiştir. Kireçtaşı kırıcıları, kireç yakıcıları ve harç kancıları gibi alt meslek gruplarının sektörün önemli oyuncularını olduğu anlaşılmaktadır. Kireç ya da ustalarına olan talebin karşılanması aşamalarında ise imparatorluğun yine kadim geleneğinin izleri tespit edilmiştir. Bu anlamda talep edilen ürünün önce en yakın merkezlerden teminine çalışılmış, bu yetmediğinde daha geniş hinterlandlardan beslenilmiştir. Ayrıca bu alanda gayrimüslim ustaların oldukça faal oldukları görülmüştür. Yine her kalemde olduğu gibi başkentte kireç konusunda da güçlü bir talep ile piyasaya etki eden konumda olduğu değerlendirilmektedir.

XVIII. yüzyılda yaşanan savaşlar ve yangınlar gibi etkileri büyük vakalarda kireç talebi hızla artmış olmakla birlikte aynı zor süreçlerde devlet arz-talep düzeninde darlık oluşmasına fırsat vermemeye, üreticiler ise kazanç kaybı yaşamamaya gayret etmişlerdir. Bahsedilen buhranlı dönemlerde fiyatların aşırı yükseltilmesine izin verilmediği gibi üreticilerin mağdur olmaması için muayyen oranlarda fiyat artırımlarına olanak sağlandığı ifade edilebilir. Hiç kuşkusuz önemli miktarda meblağlara hitap eden bir harcama kalemi olarak kireç giderlerinin karşılanacağı kaynaklar bulunmalıydı. İncelenen süreçte bazı resmi yapılar için gerekli kirecin temininde

merkez ve yerel hazinelerin desteğine başvurulurken bazen de cizye gelirlerinin kullanılması yolu tercih edilebilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Dokümanları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

(Perakendeler için Dosya No/Gömlek No; Defterler için: Defter No/Sayfa No)

- Ali Emiri, Sultan Abdulhamid I (AE. S. ABH. I) 26/2034, 56/3991, 92/6303.
-Ali Emiri, Sultan Ahmed III (A.E. SAMD.III) 109/10722, 120/11772
-Ali Emiri, Sultan Mustafa II, (AE.SMST.II) 7 / 652, 104/11270
-Ali Emiri, Sultan Mustafa III, (AE.SMST.III) 4/263, 228/1802.
Cevdet Askeri (C.AS) 487/20317, 638/26877,
861/36881, 881/37830,
930/40243,1074/47292, 1080/47609,1147/50959.
-Cevdet Bahriye (C.BH) 9/440.
-Cevdet Dahiliye (C. DH) 131/654.
-Cevdet Belediye (C.BLD) 5/214, 11/532, 14/663,
96/4789, 140/6966.
-Cevdet Eokafl (C.EV) 454/22977.
-Cevdet Maliye (C.ML) 687/28187
-Cevdet Sihhiye (C.SH) 17/820.
-Cevdet Saray Maliye (C.SM) 62/3150, 155/7758
-Cevdet Zabtiye (C.ZB) 55/2741.
-Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi (D.BŞM) 2730
-Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Bina Emiri
(D.BŞM. BNE) 15984.0002/6, 15968/3,
-Hattı Hümayun (Hat) 8/281, 195/9728, 208/10993.
-İbnülemin Dahiliye (İE.DH), 21/1940
-Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) 2545/2, 1619/6.
-Topkapı Sarayı Maliyeden Müdevver
(TS. MAD) 803/5.

Yayınlanmış Ana Kaynaklar

- Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı* (1100-1200), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
-Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vakayiât*, Tahlil ve Metin İnceleme (1066-1166/1656-1704), Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
-Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.
-Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmî-zâde Tarihi*, Hazırlayan: Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1993.
-Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 2011.

- Evlıya Çelebi bin Dervış MehemedZıllı, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 2011, s. 226.
- Evlıya Çelebi bin Dervış MehemedZıllı, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, İstanbul 2011.
- Hasselquist, Frederick, *VoyagesandTravels in theLevant in theYears 1749, 50, 51, 52*, London 1766.
- İnciciyan, P.Ç., 18. Asırda İstanbul, Tercüme: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1976.Joseph de Tournefort, *Tornefort Seyahatnamesi*, Editör: StefanosYerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Mariti, Abbe, *Travels Through Cyprus, Syria and Palestine With A General History of the Levant*, Volume 1, Dublin 1792.
- Pococke, Richard, *A Description of the East and Some Other Countries, Vol: II, Part: II*, London MDCCLXV (1745).
- Râşid Mehmed Efendi, Çelebizade İsmail Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, III, 1115-1134, 1703-1722, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 2013.
- Vak'anüvisSubhîMehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Hazırlayan: Mesut Aydınır, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî*, Editör: Selman Soydemir, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.

Araştırma- İnceleme Eserleri

- Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Ateş, İbrahim, "Vakıf ve Vatan Savunması", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 20, Ankara 1988, ss.169-182.
- Aydın, Mahir, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul 1986, ss. 67-138.
- Aytaç, İsmail, "Kömürhan", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 20, Ankara 1988, ss. 249-264.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı -Milliyet Yayınları, İstanbul 2011
- Böke, Hasan, Özlem Çizer, Başak İpekoğlu, Elif Uğurlu, Kerem şerifaki, Gülcan Toprak, "Characteristics of Lime Produced From Limestone Containing Diatoms" *Construction and Building Materials*, 22 (2008), ss. 866-874.
- Cezar, Mustafa, *MufassalOsmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, Cilt: 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- Çiçek, Tayfun, "Kireç ve Kullanımı, 3.Endüstriyel Hammaddeler Sempozyumu, 1999Ed: H. Köse, M. Tanrıverdi ve V. Arslan, İzmir, ss. 184-194.
- Dal, Murat -Ali D. Öcal "Investigations on Stone Weathering of Ottoman Architecture: A KırklareliHızırbeyKullıye Case Study", *Parıplex - Indian Journal of Research*, Volume: 2, Issue : 11,Nov 2013, ss. 1-6.

- Dal, Murat - Ali D. Öcal, "Limestone In Islamic Religious Architecture: Istanbul And Turkish Thrace", METU (Middle East Technical University), *JFA (Journal Of The Faculty Of Architecture)*, 2013/1,(30:1), ss. 29-44.
- Freely, John, *A History of Ottoman Architecture*, Southampton 2011.
- Gedikli, Fethi, "Osmanlı Şirketleri", *Osmanlı*, C. 3, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 433-442.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara 2010.
- Genç, Mehmet-Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Cilt: 2, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2006.
- Günay, Reha, *Geleneksel Ahşap Yapılar Sorunları ve Çözüm Yolları*, Birsen Yayınevi, İstanbul 2002.
- Güneş-Yağcı, Zübeyde "18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayr-i Müslimler, ve Kafkasya'ya Gönderilen Ermeni Ameleler", *Ermeni Araştırmaları*, Sonbahar 2002, Cilt: 2, Sayı:7, ss. 41-54.
- Hersek, Can M., "Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, Ocak 1990, ss. 42-48.
- Hezarfen, Ahmet, "Bulgarlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt:2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, ss. 330-331.
- Hür, Ayşe, "Kireçburnu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 25-26.
- İnalçık, Halil, "İstanbul (Tarih/Türk Devri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, , Cilt: 23, İstanbul 2001, ss. 220-239.
- İnşaat Teknolojisi Ahşap Sütun ve Duvarlar, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- Koç, Yunus, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2010, ss.171-199.
- Oğuz, Cazibe Zeynep, *Evaluation of Masonry Wall Materials of Byzantine and Early Ottoman Periods in Istanbul*, Istanbul Technical University Institute Of Science And Technology, Master Thesis, İstanbul 2009.
- Oral, M. Zeki, "Turgut Oğulları, Eserleri- Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, Tıpkıbasım, Sayı 3, Ankara 2006, ss. 31- 64.
- Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, ss. 1-30.
- Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Türkler*, Cilt: 10, Ankara 2002, ss. 528-539.
- Önge, Yılmaz, "Konya'nın Meram Mesiresindeki Mimari Bir Manzume", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 10, Tıpkıbasım, Ankara 2006, ss. 367- 385.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Purgstall, Baron Joseph VonHammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: 7, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.
- Sakaoğlu, Necdet, "Alaylar (Osmanlı Dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 178-180.

- Sakaoğlu, Necdet, "Hassa Mimarları Ocağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 12-13.
- Sakaoğlu, Necdet, "Yangınlar (Osmanlı Dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 427-438.
- Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli- Haritalı*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- Şahin, Kamil, "Konya Kadı İzzeddin Mâristân-ı Atik (Hastanesi) ve Sultan Âlaaddin Keykubat Dârüşşifâsı", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, Ankara 2007, ss. 103-116.
- Şenyurt, Oya, "III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis Ve Kale Tamirleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII / 2, 2013, ss. 487-521.
- Şenyurt, Oya, "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında "BinâEmînliği", METU (Middle East Technical University), *JFA (Journal Of The Faculty Of Architecture)*, 2008/2 (25:2),s. 151-169.
- Şenyurt, Oya, "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Taşçı Örgütlenmesi", *METU Journal of Faculty of Architecture*, 2009/2, ss. 103-122.
- Tankut, Gönül, "Urban Transformation in the Eighteenth Century Ottoman City", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, Volume 1, Number 2, Fall 1975, ss.247-262.
- Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 1963,ss. 159-202.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Yenen, Ayşegül - Mehmet Yenen, "Yer Adları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 492-502.
- Yerlikaya, İlhan, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, Cilt: 6, Ankara 1999, ss. 130-145.
- Yücel, Erdem, "Büyükçekmece' de Türk Eserleri," *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 9, Tıpkıbasım, Ankara 2006, ss. 95-109.

İnternet

-Çiçek, Tayfun, “Kireç ve Kullanımı, 3.Endüstriyel Hammaddeler Sempozyumu, Bildiri Kitabı, 1999, Ed: H. Köse, M. Tanrıverdi ve V. Arslan, İzmir, s. 184.

https://www.researchgate.net/profile/T_Cicek/publication/269390498_Kirec_ve_Kullanimi/links/548825390cf268d28f0747ba.pdf .tarih :13.11.2017.

-Çizer, Özlem -Hasan Böke- Başak İpekoğlu, “Bazı Osmanlı Dönemi Hamam Yapılarının Kubbe ve Duvarlarında Kullanılan Kireç Harçların Özellikleri”.

<http://www.yapkat.com/images/Malzeme/Dosya/7308008074760670391321182.pdf>, tarih: 09.08.2017.